

Ruth Rajamaa

*Katkenud
laul*

Pirita klooster
1407–1607

Toimetaja: Andres Adamson
Keeletoimetaja: Piret Ruustal
Kujundaja: Kaspar Ehlvest

Selle raamatu valmimist on toetanud Korp! Filiae Patriae Vilistlaskogu Stockholmis,
Vil! Milda Treude Mälestusfond ja Sihtasutus Eesti Rahvuskultuuri Fond.

Esikaane foto: Tallinna Linnaarhiiv

© Ruth Rajamaa ja kirjastus Argo, 2018

Kõik õigused kaitstud

www.argokirjastus.ee

ISBN 978-9949-607-55-6

Trükitud trükikojas Print Best

Sisukord

Eessõna	6
Sissejuhatus	8
I Püha Birgitta ja birgitiinide ordu teke	36
II Enne algust: imetegu Põhja-Eesti rannavetes	50
III Pirita kloostri rajamine ja tegevuse algus	58
IV Pirita kloostri suhted birgitiinide ordu ja Tallinna piiskoppidega	90
V Kloostrikirik	110
VI Kirikuteenistused	140
VII Kloostriehitised	156
VIII Elu õdede konvendis	178
IX Elu vendade konvendis	202
X Pirita kloostri majandamine reformatsiooniaegsel ajal	222
XI Pirita kloostrikirik palverännakute sihtkohana	242
XII Reformatsiooni algus ja selle mõjud Pirita kloostriks	264
XIII Klooster pärast murrangut	272
XIV „Pirita kloostri viimased päevad” (1561–1607)	292
Koha vaim	322
Allikad ja kirjandus	324
Isikunimedede register	356

Enne algust: imetegu Põhja-Eesti rannavetes

Imeteod on nähtused, mida me tänapäeval peame ettekujutuse viljaks, mitte tegelikkuseks, kuid mis keskaja inimestele olid reaalsus, osa elust enesest. Pirita kloostri asutamisel võib olla saanud määravaks tolleks ajaks juba surnud, kuid veel mitte kanoniseeritud püha Birgitta imepärane appitulek hättasattunud rootsi kaluritele Põhja-Eesti rannavetes aastal 1376.

Birgitta kirjutuspuldi juures. Fresko Tensta kirikust.

Pühakute kultus oli üks olulisemaid teemasid keskaja ühiskonnas, nii religioosel, professionaalsel kui ka poliitilisel tasandil. Pühaku üks peamisi ülesandeid oli inimeste tervendamine – usk ju teatavasti ravib. Nii nagu Kristuse kaasaegseid hämmastas enim tema võime haigeid terveks teha, oli ka keskajal pühaku põhiolemuseks imepärase parandamise vägi. Hagiograafilisest kirjandusest nähtub selgelt, et keskaja nõutuim ime oli tervis; inimesed pöördusid üldjuhul pühaku poole mitte hingeõnnistuse, vaid ihuhädade pärast.¹

Pärast pühaku surma paigutati tema säilmed reliikvialaekasse, kust tal oli võimalus hädalisi edaspidigi aidata; uskujale oli ta appihüüdmise ja palvete kaudu alati käepärast. Oletati, et pühaku säilmetes peitub tema jõud, mis sel viisil edasi eksisteerib.

¹ Tamm 2000, 71.

*Birgitta reliikvia-
laegas Vadstena
kirikus.*

Nähes reliikvialaegast ja mõeldes seal sees lebavale reliikviale ning sellele lugu-
pidamist osutades sai vaatleja, palvetaja, appihüüdjaja otsekui osa pühaku väest.²
Seepärast omandaski pühak tavainimeste jaoks tähtsuse alles pärast surma.

Oluline oli ka, et pühak saaks paavsti poolt kanoniseeritud, s.t terves kiri-
kus austatud pühakuks. Kanoniseerimise eelduseks olid pühakuga ühenduses
esinenud imeteod – inimesed olid temalt abi paludes tervenunud tõbedest,
pääsenud hädaohust jmt. Selleks oli vaja koguda kohalikku materjali imetegude
tunnistajatelt, kusjuures tunnistused pidid olema piiskopi poolt verifitseeritud.
Ka Birgitta pühakukskuulutamiseks koostati esmalt tema miraaklite kogu.

Kui Roomas surnud Birgitta säilmed Vadstenasse jõudsid, suleti need kiriku
kabelis reliikvialaekasse ja kohe hakkasid ka sündima imeteod ehk miraaklid.
Birgitta pühakukskuulutamise protsessi tarbeks korjati tõendeid juba aastatel
1375 ja 1376. Birgitta imeteod on kirja pandud ladina keeles ja ära trükitud ka
teadusliku väljaandena.³ Selle Vadstenas koostatud kogumiku järgi toimus Birgitta
tõendatud imetegusid Põhjalas ühtekokku 64, nendest number 51 leidis aset
Põhja-Eesti rannavetes.⁴

2 Cordez 2006, 273–275.

3 Acta et ..., 134–135.

4 Nr 51 on eesti keelde tõlkinud Bernhard Linde, vt Pirita rand, 21–24.

Rannarootslaste jutustus imeteost ja mida sellest arvata

Aastal 1376, lihavõttelaupäeval (12. aprillil) kell 6 õhtul juhtus nii, et kolm rootsi soost kalurit Longenese (Rohuneeme) külast „sattusid paganate küüsi, kes olid pärit Cabrisest [Kaberneeme], kus asub linnus”. Kaksteistkümmend paganat olid nende paadi maale tõmmanud, nad paljaks röövitud, sidunud meestele kivid ümber keha ja viinud nad kaugemale merele, et nad 9 küünra sügavusse vette ära uputada. Siis olid rootslased hüüdnud austatud emand Birgitta nime ja teda appi kutsunud. Ennäe imet – kuigi ühele neist olid rasked kivid külge pandud ja ta vette visatud, tõusis ta paganate ehmatuseks uuesti veepinnale. Siis olid nad meest malakatega tagunud, et ta vee alla vajuks, aga nende keppidel ei olnud jõudu. Seepeale olid paganad ütelnud: „Laseme nad lahti, nii et see, keda nad appi hüüavad, meile kätte ei maksaks, sest et tal on võim võtta veelt jõud ja meid jõuetuks teha,” ja minema sõitnud. Ehk küll rootslased eluga pääsesid, ei olnud neil aere ega tuult, mille abil avamerelt maale saada. Neil oli suur hirm. Uuesti paluti auväärse ja ülikuulsa emanda abi ja veelkord sündis ime – äkki tekkis paadi alla tugev hoovus ja kandis nad õnnelikult randa.

Need kolm meest – Nicolaus Skawalleme, Peter Ritthier ja Anders Galle –, kes olid nõndaviisi tänu pühale Birgittale päästetud saanud, tegid mõni kuu hiljem koos samuti Rohuneeme külast pärit Johan Lafrensoniga tänutäheks palverännaku Rootsi, Vadstenasse, kuhu nad jõudsid pühapäeval *Corpus Christi* oktaavis (15. juunil). Selle siin refereeritud dramaatilise loo jutustasid Eestist tulnud rannarootsi kalurid Birgitta miraaklite üleskirjutajatele Birgitta kabelis Vadstena kiriku juures.

Nimetatud imetegu pole miraaklite kogumikus otseselt dateeritud, kuid see on paigutatud teiste 1376. aastasse kuuluvate ütluste vahele.⁵ Ka Rootsi ajaloolane Anders Fröjmark dateerib oma doktoritöös selle episoodi aastasse 1376. Nimelt viidi Birgitta miraaklite ülestähendamine läbi kahes voorus: esimene alates aastast 1374, lõpuga 2. mail 1375; teise vooruga alustati sügisel 1375. Põhjuseks see, et vajati uutest imetegudest jutustajaid, sest esimene miraaklite kogu saadeti Roomast paavsti kuuriast kriitiliste märkustega tagasi. Kuna esimene kogumik oli osutunud liiga primitiivseks, tuli nüüd leida uusi inimesi, kes jõulisemalt ja usaldusväärsemalt tõendaksid Birgitta imetegusid. Teine kogumisvoor lõppes 28. augustil 1376. Fröjmarki uurimused näitavad muuseas, et vastupidiselt kanoniseerimisprotsessi tavapraktikale ei kuulunud nende 134 palveränduri hulka,

5 Paul Johansen dateerib selle juhtumi 1375. a-sse. Johansen 1933, 259; Johansen, 1951, 72.

kes tulid kuni 1390. aastate keskpaigani Vadstenasse imetegudest ette kandma, kohalikke inimesi. Ümberkaudsed elanikud olid Birgitta suhtes kriitiliselt meelestatud ega soovinud sugugi teda pühaku staatusse tõsta.⁶

Ajaloolased pole miraaklite kogumikke kunagi tõsiselt võtnud ja on neis kirjeldatud pelgalt legendideks pidanud. Kuid värskemad, alates 1990. aastatest pärinevad ajaloouurimused näitavad, et mis puutub faktilistesse andmetesse, on jutustustel siiski küllaltki suur usaldusväärtus, kuigi imetegu ennast on harilikult kõvasti liialdatud või üle dramatiseeritud. Sama kehtib ka selle kogumiku kohta, kuhu kuulub rannarootslaste antud kirjeldus. Need kolm notarit, kes meeste tunnistused üles kirjutasid, olid paavsti kriitika tõttu saanud piiskopilt ranged juhtnöörid ja tegid oma tööd kahtlemata põhjalikult.⁷

Tagantjärele pole muidugi võimalik kindlaks teha, kes just eestlasi paganateks nimetas, nagu see ladinakeelses protokollis seisab – kas rannarootslased ise või Vadstena preestritest notarid. Ka ei ole võimalik teada saada, mida paganate all on täpsemalt mõeldud (ladina keeles tähendab *paganus* ka talupoega). Küll aga on tõenäoline, et preestritele oli kasulik nimetada eestlasi paganateks, sest nii sai Birgitta imetegu ka misjonieesmärgi ja seega paavsti silmis kõrgema staatuse. Birgitta ilmutustes esineb üleskutseid rüütlitele minna ristosõtta ida poole. Nii õhutas ta oma ristipoega, Rootsi kuningat Magnus Erikssoni sooritama ristiretke ingerlaste ja novgorodlaste vastu. Mida too ka tegi ja mis ebaõnnestus kapitaalselt.⁸

Otseselt paganad eestlased tollal muidugi enam polnud, vaid ristiinimesed juba üle pooleteise sajandi. Paul Johansen ütleb, et dokumendis on seega tehtud suur viga.⁹ Janek Šafranovski oletab aga, et tolle kandi eestlastel oli ikka veel tavaks järgida muinasusulisi riitusi. Tõsi, maapiirkondades tehtigi võib-olla liiga vähe tööd ristiusu kinnistamiseks eestlaste seas.¹⁰

Kuidas on aga lugu teise väitega, et rootslasi rünnanud eestlased olid pärit Cabrisest, kus asus linnus, *castrum*? Sellise linnuse olemasolu pole kusagil tõestatud. Johanseni hinnangul on allikates tihtipeale segamini aetud Kaberneeme (rannaküla) ja Kaberla (maaküla). Õigupoolest oligi Kaberneeme algselt Kaberla külale kuulunud kalarand. Johansoni arvates on küla olulisust loos võimendatud ja sellest linnus tehtud seepärast, et mehed tahtsid paista vägeva vastase ohvriks

6 Fröjmark 1992.

7 Vt Fröjmark 1994, 36–40, 43, 79, 85, 88, 93, 115.

8 Morris 1999, 83–86.

9 Johansen 1951, 163.

10 J. Šafranovski suuliselt autorile väljendatud seisukoht. Vt ka Kala 2009, 169–190.

langenud märtritena.¹¹ Muidugi võis linnus olla ka notarite poolt juurde lisatud detail. Paisutades ja võimendades imetegu ümbritsevat lugu, näitasid nad, kui tugevate paganatega Birgitta hakkama sai. Uurimused osutavad, et kuigi miraaklilugudes esinevad faktid olid harilikult korrektsed, võis notar välja jätta mõningaid detaile või lisada omalt poolt mõne seletuse.¹² On ka võimalik, et linnuse asemel on tegemist hoopis Ihasalu kabeliga Kaberneeme lahe läänekaldal. Kaberla põlisküla on mainitud juba 1241. aastal. Sealgi asus tõenäoselt kabel, kust võis kätte paista Jägala linnamägi.¹³ Pärimuste järgi oli Ihasalus ka sadam, kuid mis ajast mis ajani see eksisteeris, pole teada.¹⁴

Kuidas jääb väitega, et eestlased ehmusid ja põgenesid, kui nende peksul ja uputamisel ei olnud mingit mõju? Kahtlemata soovisid notarid demonstreerida, et Birgitta vägi oli nii suur, et seda pidid taipama isegi paganad. Samas võib oletada, et nimetatud rannarootslased polnud sugugi mingid lihtsad kalurid, vaid omasid teatud ressursse – võtsid nad ju peatselt ette palverännaku Vadstenasse. Johanseni arvates kuulusid need mehed niinimetatud teise rootslaste kolonialiiserimislainesse, mis leidis aset aastatel 1343–1417. Esimeseks perioodiks peab ta aastaid 1215–1250, mil rootsi uusasukad olid hakanud järk-järgult üle võtma varem püüasustuseta Põhja-Eesti randu.¹⁵

Teatud vihjeid meeste kohta annavad ka Aleksander Viidase kokku pandud allikalised andmed. Viidas kirjutab, et aastal 1373 ostsid kuus rootslast Tallinnast lääne pool asuva Laydese (Laoküla) küla ja mõisaaseme, mis oli varem kuulunud Padise kloostrile. Viidas seostab mõned nendest rootslastest Vadstenas käinud miraaklijutustajatega. Ta seostab neid mehi tsistertslaste ja Padise kloostriiga ka teisel viisil. Padise kloostriil olid maaomandid Borgå (Porvoo) kihelkonnas Soomes, kuhu läks meretee läbi Aegna väina, kus seilamiseks oli vaja lootse.¹⁶ Tüli eestlaste ja rootslaste vahel võis niisiis küdeda mitte kalastus-, vaid hoopis lootsi- või muude õiguste pärast.

Johansen tõlgendab imeteo jutustust kui näidet võimuvõitlusest eestlaste ja rootslaste vahelise kalastuspiiri pärast. Ta vaatleb seda juhtumit näitena protsessist, milles rootslased pikkamööda võtsid üle külad ja kalaveed Viimsi poolsaarel ja sellest itta jäävatel aladel. Veel sada aastat hiljemgi, 1485, oli Kaberneeme

11 Johansen 1951, 163.

12 Fröjmark 1994, 93.

13 Šafranovski 2007, 2–4.

14 Wieselgren 1951, „Ihasalu”.

15 Johansen 1951, 116.

16 Viidas 1992, 49–50.

rootsi küla.¹⁷ Samuti mainib Johansen, et laevatee Novgorodi kulges läbi Aegna väina, saare ja mandri vahelt, sest põhja pool Aegnat leidus nii karisid kui ka mereröövleid, mistõttu võõrad laevad vajasid väina läbimiseks kogenud lootse. Ühtlasi oletab Viidas, et Rohuneeme oli asustatud ammu enne aastat 1375. Tema arvates ulatub legend Kaberneeme paganatest õigupoolest varasemasse vallutusajajärku.¹⁸

Pannes kokku Johanseni teooria, et imeteost teatanud rootslased olid Eesti põhjaranniku koloniseerimise kohalikud juhid,¹⁹ ja Viidase oletuse, et tegu oli suurtalunike ja suurkaluritega, nähtub, et mõlemad teadlased tõlgendavad imeteo sisu võimuvõitlusena rootslaste ja eestlaste vahel, milles rootslased soovisid lisaks kalapüügiõigustele võtta eestlastelt üle ka lootsiõigused. Kuna ohvrid võisid niisiis olla jõukad ja mõjukad rannarootslased, on mõeldav, et eestlased lihtsalt ehmusid, avastades, kellega neil tegemist oli, ning jätsid mehed aerudeta paadis tuulevaiksel merel sinnapaika. Nagu näha, aitas Birgitta rootslaste endi väitel neid veel kord: veealune vool kandis paadi randa.

Siin ette pandud tõlgendus eestlaste ja rootslaste vahelisest võimuvõitlusest 1370.–1380. aastate paiku tugineb ainult kirjalikele allikatele, sest ei Laokülas ega Viimsi ja Rohuneeme poolsaartel eksisteerinud rootsi asundustes pole arheoloogilisi uuringuid läbi viidud. Noarootsi ja Vormsi rootsi asundusi on küll uuritud ja selle tulemusel mõningaid Johanseni (1951) väiteid ümber lükatud.²⁰ Muinsuskaitseamet tegi 2015. aasta suvel Šafranovski jt soovitusel väljakaevamisi Ihasalu lahe läänekaldal, kust leiti mitte kabel, vaid surnuaed, asula jäljed ja väga palju põletusjälgi. Järeldati, et seal on ilmselt paiknenud tööstusala: on põletatud puitu, et toota tõrva.

Palverännak – ohvriannid ja avalik imeteost teadaandmine

Frøjmark tõlgendab rannarootslaste palverännakut Vadstenasse kui viidet, et Birgitta pühadus ja kuulsus olid levinud ka kristlaskonna ääremaadele.²¹ Merit Voore omakorda näeb seda tänapalverännakuna.²² Kuidas oldi siin,

17 Johansen, 1951, 132–133.

18 Viidas 1992, 56–57, 91.

19 Johansen 1951, 181.

20 Markus 2004, 36; Lindström 2015.

21 Frøjmark 1992, 88.

22 Voore 2005, 196.

perifeerias, aastal 1376 teadlikud Birgittast ja ta säilmete olemasolust Vadstenas? Kuidas oldi teadlikud Birgittast kui imetegijast?

Arvestades Viidase oletusi, et siinsetel rootsi kalameestel olid kontaktid Padise kloostri ilmikvendadega, võisid nad just sealtkaudu saada teavet Birgitta säilmete olemasolust ja kuulda ka imetegudest ning nende üleskirjutamisest. Ka on võimalik, et Birgittast kui imetegijast kõnelesid ringireisivad ja indulgentse müüvad kollektorid, kes omakorda võisid seista Vadstena kloostri ehituse eest vastutavate isikute teenistuses. Näiteks võisid Rohuneeme elanikud käia palverännakul Tallinna Oleviste kirikus ja seal kohata indulgentside müüjaid ning kuulda lugusid imetegudest, mis sündisid Birgitta kirstu juures Vadstenas.

Kui neli rootslast Rohuneemest Vadstenasse jõudsid, olid neil kindlasti, nagu tava ette nägi, ühes ohvriannid või votiivkink, mis sümboliseeris kogetud miraaklit. Tõenäoliselt oli see mingi väike paadikujutis, mis notarite tähelepanu köitis ja mille tõttu nad mehi oma lugu jutustama kutsusid. Enamik Birgitta imetegudest olid terapeutilised, s.t haigusi raviva mõjuga, ja ainult 15% olid taolised dramaatilised, (mere)hädaohust pääsemised. Dramaatilisi lugusid lasti avalikult rahvale esitada ja arvatavasti korduvalt.²³ Nii sündis ka rannarootslastega. Nende tunnistust lugedes saame teada, et nad demonstreerisid paganate vägivallast jäänud arme ja jutustasid sinna juurde oma loo ning „... seda kuulsid pealt paljud inimesed, nende hulgas ka meie tunnistajad, kõrgest soost ja ausad mehed ...”²⁴

Üpris tõenäoline on, et need kolm meest koos sõbraga Rohuneeme külast pajatasisid oma lugu kõrtsis – nii Vadstenas kui ka hiljem Rohuneeme ja/või teiste külade kõrtsides, ja kindlasti palju kordi. Sel moel võis teave püha Birgitta imeteost levida Põhja-Eesti rannakülades ja oletatavasti ka Oleviste kirikuliste seas. See võis omakorda kehitada inimesi võtma ette palverännakut Vadstenasse. Palverändurite seas võis olla nii rannarootslasi kui ka kohalikke Harju-Viru vasallija Tallinna kodanikuperekondade liikmeid – palverännakule mindi tihti terve perega. Palverännakud sagesid kindlasti pärast 7. oktoobrit 1391, kui Birgitta ametlikult pühakuks kuulutati.²⁵ Kui hiljem, 15. sajandi alguses, alustati Pirita kloostri ehitamise eeltöödega, oli pinnas juba nii-öelda ette valmistatud ning nii Harju-Viru vasallid kui ka kohalikud rannarootslased võisid olla valmis andma oma panust püha Birgitta ja tema ordu heaks.

23 Fröjmark 1992, 92–93, 127.

24 Collijn 1924, 31, 135.

25 Vt Voore 2005; Vunk 2005.

Birgitta kuju Vadstena kloostrikirikus.